

IV. Політична думка

УДК 316.75+34

Шматко І. В.*

Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України

ІДЕОЛОГІЯ ПРАВА ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ СУЧАСНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Проаналізовано зв'язок ідеології, права та способу легітимації сучасного правопорядку. Розглянуто зв'язок між неолібералізмом та домінуючими уявленнями про право, відповідальність, суспільство та вину.

Ключові слова: *ідеологія, свобода волі, раціональний індивід, відповідальність, Критичні правові дослідження, імморалізм, вина, теологія, нормативність.*

Актуальність теми дослідження визначається суспільними змінами, які відбуваються з 70-х років ХХ століття та мають довготривалі наслідки. Тенденції в економіці, політиці та соціальній сфері, посилені фінансовою кризою та економічною рецесією [8], відображаються й у правовій реальності та пануючих уявленнях людей про державу та право, їх легітимність, мету та функції. Зрозуміти ці тенденції та динаміку в їх складних перетинаннях і зумовленостях дуже важливо для соціальних наук та суспільства загалом.

Автор статті ставить собі за мету проаналізувати те, яким чином ідея автономного та раціонального індивіда та нормативність права зумовлюють його ідеологічну функцію, а також те, яким чином неоліберальний поворот зумовив посилення названих тенденцій.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання: визначити зв'язок, який існує між правом та ідеєю автономного та раціонального індивіда; проаналізувати, як нормативність права формує нашу оптику соціального аналізу та оцінки, що їх ми надаємо тим чи іншим суспільним явищам; сформулювати, яким чином співвідноситься ідея соціальної зумовленості явищ, що регулюються правом, з неолібералізмом.

Ідея про те, що право є ідеологічним — не нова. Право, як і будь-яке соціальне явище, є породженням певного часу, місця, соціальних сил, а отже не є універсальним. Одночасно право не є нейтральним. Воно відображає та формує певні цінності та установки, вплетені у складну динаміку соціальної матерії. Схожі ідеї можна знайти у багатьох філософів, соціологів, антропологів, істориків. На сьогоднішній день такі ідеї можна назвати навіть частиною певного «здорового глузду» соціальних наук.

Існує безліч досліджень, у яких автори показують детермінанти, що вплинули на право. Втім, все ж наведемо один, але промовистий приклад. Історик Перрі Андерсон у своїй роботі *Lineages of the Absolutist State* аналізує «нове відкриття» римського права в Західній Європі та його вплив на економіку: «Економічно відновлення та введення класичного цивільного права дуже сприяло зростанню вільного капіталу в місті та країні, адже головною відмінною рисою римського приватного права була концепція абсолютної і безумовної приватної власності» [6, с. 23–24].

Одним із найвідоміших мислителів серед критиків права є Карл Маркс, в ідейній спадщині якого можна виділити дві основні лінії критики. Позиції К. Маркса змінювалися протягом його життя: від поширення на сферу права засад критики релігії Л. Фейєрбаха, за якою релігія є наслідком самопроекування людиною своїх рис на світ і оформлення їх як «вищих трансцендентних сил», і закінчуючи визначенням права як надбудови до базису продуктивних сил та виробничих відносин. Так чи інакше, але К. Маркс пов'язує право з розвитком суспільства, вважає, що воно зумовлюється суспільними змінами та не є абсолютно автономним.

Важливим етапом у розумінні природи та особливостей феномену права стали також Критичні правові дослідження. Дослідження представників цього напрямку зіграли важливу роль у теорії права англосаксонських країн. Їх відмінність від всіх попередніх досліджень права як соціального феномену та зв'язку права та ідеології полягає в тому, що авторами Критичних правових досліджень були юристи, які взяли на озброєння методи інших дисциплін, а отже, застосували міждисциплінарний підхід. Це дозволило дослідникам також говорити про зумовленість права суспільними процесами.

Право в рамках цієї течії розглядається як засіб маскуванню політики та її легітимізації. Правові дискурси, як підкреслюють представники Критичних правових досліджень, насичені категоріями та образами,

котрі безкінечною кількістю різноманітних способів виправдовують існуючий соціальний лад, виставляючи останній як «природний», необхідний та справедливий [10]. Дослідники цього напрямку вважають, що віра в об'єктивність та незалежність права є ідеологічно зумовленою, а отже, — виступають проти правового позитивізму.

Важливо зазначити, що під ідеологією в даному випадку йдеться про «систему ідей, уявлень певної людини або соціальної групи» [5], направлених на збереження соціального ладу [10, с. 22].

Справді, складно заперечувати те, що сучасне суспільство будується на вірі в закон. Невипадково стільки уваги приділяється в суспільстві правозахисту та боротьбі з корупцією. Дискурс «прав людини» та вимога виконувати закон є одними з основних для політиків, громадських організацій, профспілок та протестних груп, а «законність» — одним із основних легітимуючих засобів у модерній державі та відповідному їй модерному суспільстві.

Така апеляція до права, яке за своєю природою є нормативним, одночасно пов'язана з нормативністю моралі та свідомості. Під нормативністю маємо на увазі такі способи регламентації поведінки та оцінки дійсності, що орієнтуються на певну встановлену заздалегідь норму, імператив, який є універсальним, тобто має застосовуватися до всіх аналогічних випадків. Класичними прикладами нормативної регламентації є, зокрема, християнські норми: «не вбий», «не вкради» та ін.

У цьому контексті яскравим прикладом є недавня заява депутата від парламентської політичної партії ВО Свобода Ігоря Мірошниченка з приводу всиновлення сиріт. «Ми [ВО «Свобода» — І. Ш.] вважаємо, що про українських дітей, які з якихось причин не мають батьківської опіки, має піклуватися сама Україна». Так депутат пояснив бажання партії заборонити всиновлення сиріт з українським громадянством [15]. Якщо проаналізувати цей вислів, то стає зрозумілим, що обґрунтування такої позиції є нормативним. Депутат не орієнтується на фактичну економічну, соціальну та ін. ситуацію в країні, не аналізує реальне становище з реалізацією прав дитини, у той же час апелюючи до певної «повинності», норми: «має піклуватися Україна». Рішення щодо фактичного стану справ, за переконанням депутата, має прийматися на основі того, що «мало би бути».

Таким чином, можна стверджувати, що домінування нормативного правового дискурсу тісно переплетено з нормативною свідомістю, а отже — нормативним моральним судженням. Правова реальність

до певної міри зумовлює моральне судження в позаправовому полі. Можемо стверджувати, що правовий феномен є, таким чином, тісно пов'язаним із більш широким суспільним процесом, доміантним моральним судженням та оцінкою. При цьому важливо зазначити, що гегемонія нормативної моралі детермінує уявлення про те, що будь-яка мораль є а ргіогі нормативною, а отже, будь-яка дія має бути зумовленою абстрактною нормою, а не, наприклад, розрахунком. Відповідно, розрахунок, за логікою речей, визначається як аморальний.

Феномен нормативності варто шукати у способах легітимації сучасного суспільства. Так, варто зазначити, що легітимність модерної держави та суспільства, як і легітимність будь-якого стратифікованого суспільства, засновується на визнанні його справедливим. Причому, якщо домодерні устрої засновувалися на відвертих есенціалістських міфах про кров, яка визначала те чи інше становище, та покликання на божу волю, то модерні суспільства імпліцитно апелюють до автономності індивіда від зовнішніх детермінацій та його раціональності. Крайньою формою судження про автономність індивіда є загальновідомий вираз Маргарет Тетчер про те, що «суспільства не існує». Цю ж ідею імпліцитно містять, наприклад, і концепція суспільного договору, яку й донині використовують визнані політичні мислителі в США Роберт Нозік та Джон Ролз, і лібертаріанська концепція індивідуального суверенітету (концепція власності на себе, *self-ownership*), представлена Мюрреєм Ротбардом та іншими.

Ідея про раціонального індивіда була яскраво виражена Джереми Бентамом, який вважав, що злочинець оцінює негативні та позитивні наслідки своїх потенційних дій. І лише якщо злочин принесе більше вигоди — особа порушує закон. Структура суспільства та інші обставини не є принциповими для просвітницького проекту Д. Бентама, адже він вірить, що за допомогою штучних та раціональних рішень можна подолати певні соціальні явища. Д. Бентам також вірить у те, що можливо досягти «панування розуму над розумом» (*obtaining power of mind over mind*) [3].

Сучасний варіант уявлення про індивіда як раціонального суб'єкта ми знаходимо у Гері Беккера — відомого американського економіста. Він вважає, що злочинець зважає на те, які втрати він / вона понесе від порушення закону: ймовірність затримання, засудження і того, яке покарання потенційно його чекає. Втім, на відміну від Д. Бентама,

який вважав, що за допомогою паноптикону можна повністю подолати проблему злочинності, Г. Беккер не вірить у таку можливість [2].

При цьому характерно, що ідея автономного та раціонального індивіда структурно нагадує метафізичну суперечку про свободу волі. Так, сучасний філософ Мішель Онфре відзначає саме свободу волі як ідею, що лежить в основі права: «... юдео-християнська епістема утворює концептуально-ментальну імперію, розливу по всіх капілярах цивілізації та культури», — каже французький дослідник. Він наводить два приклади на підтвердження своєї тези. Одним із таких прикладів є феномен права. М. Онфре стверджує: «відсутність хреста у залі суду ще не гарантує незалежності правосуддя щодо панівної релігії» [13, с. 59].

М. Онфре також вважає, що самі засновки юридичної логіки походять із Книги Буття. «Апарат, техніка та метафізика закону прямо впливають із того, чого вчить байка про первісний рай. Це історія про людину, що є вільною, а отже, готовою відповідати за свої вчинки, а отже, потенційно винною. Оскільки вона наділена свободою, то може обирати між тими чи тими можливостями, або надавати перевагу одним можливостям замість інших. Тож будь-яка дія спричинена вільним вибором, осмисленою та явною доброю волею» [13, с. 61], — каже філософ. Саме це, на його думку погляд, відповідальність, а отже, і право.

М. Онфре, як прихильник Фрідріха Ніцше, в даному випадку продовжує його думку. Знаменитий німецький філософ також пов'язує ідею про «вільну волю» з вірою, називаючи її «найсумнівнішим фокусом теологів, який тільки існує» [12, с. 583]. Ф. Ніцше стверджує, що поняття «вільної волі» було створено з метою «зробити людство «відповідальним»: «Людей мислили «вільними», щоб їх можна було судити й карати, — щоб вони могли бути винними: отже, кожна дія мала мислитися як навмисна, а джерело кожного вчинку — таким, що міститься у свідомості» [12, с. 583], — зазначає Ф. Ніцше. І далі дослідник розвиває тезу: «Ніхто не відповідальний за те, що він взагалі існує, що він має такі-то і такі-то якості, що він перебуває у цих обставинах... Він не є наслідком власного наміру, волі, мети...» [12, с. 584].

Схожі постулати зустрічаються й у Ф. Гегеля в його аналітичній роботі «Хто мислить абстрактно?». Ф. Гегель пише про вбивцю, якого ведуть страчувати: «Для натовпу він вбивця — і тільки. Дами, може статися, відмітять, що він сильний, гарний, цікавий чоловік. Таке зауваження обурить натовп: як так? Вбивця — красивий?

Знавець людської душі проаналізує перебіг подій, що сформували злочинця, виявить у його житті, у його вихованні вплив поганих стосунків між його батьком та матір'ю, побачить, що колись ця людина була покарана за якусь незначну провину надто суворо, і це озлобило його проти громадянського порядку, змусило його до спротиву, який обумовив те, що злочин став для нього єдиним способом самозбереження. От це й називається «мислити абстрактно» — розпізнавати у вбивці лише одне абстрактне — що він убивця й називанням такої якості знищувати в ньому все інше, що і складає людське єство» [8].

Питання феномену права в контексті легітимізації відповідальності, вини, свободи волі стає одним із найбільш дискусійних у гуманітаристичі. Зокрема, М. Онфре говорить у цьому випадку про «християнський атеїзм». Зрозуміти, що він має на увазі, легко, якщо згадати аналогічні міркування Ж.-П. Сартра. Класик французької філософії пише: «Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагалися виробити світську мораль, вони заявляли приблизно таке: «Бог — марна й дорога гіпотеза, і ми її відкидаємо. Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, необхідно, щоб деякі цінності сприймалися всерйоз і вважалися існуючими а рїогї. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей та ін. повинна визнаватися апрїорно. Отже, треба ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж існують, як скрижали у світі, навіть якщо бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо бога немає... Ми збережемо ті ж норми чесності, прогресу, гуманності; тільки бог перетвориться в застарілу гіпотезу, яка спокїрно, сама собою відїмре» [14].

Тут також доречно буде знову згадати й про К. Маркса, який вважав критику релїгї передумовою для будь-якої іншої критики. Як пам'ятаємо, для німецького філософа критика неба стає критикою землі, критика релїгї — критикою права, а критика теологїї — критикою політики.

Ідея автономного та раціонального індивїда, або ж свободи волї, таким чином, уможлиблює гегемонїю судження, яке визначає як справедливе таке суспїльство, де кожен отримує «за заслугами». Відповідно до такої моделї порушники закону заслуговують на справедливе покарання, а бїдні стають бїдними саме тому, що вони не заслужили більшого. На противагу цьому й цілком у згодї з веберївським, суголосним з протестантством концептом, «багатими» стають через власний «успїх», тому що «багато працювали». Успїх є детермінованим зусил-

лями індивіда, а не його походженням чи зовнішніми умовами, а зусилля, отже, є результатом вільного вибору індивіда.

У цьому контексті є доволі цікавими ті зміни в публічному дискурсі, які ми можемо спостерігати з 70-х років ХХ століття, коли ідейну гегемонію захопив неолібералізм. Згорання соціальних програм та явище, що отримало назву «криміналізації соціальних проблем», легітимуються риторикою, яка підкреслює індивідуальну відповідальність індивіда за його економічне та правове становище. Іншими словами, все частіше соціальні проблеми не визнаються спільними для всього суспільства, а вважаються особистою справою кожного індивіда. Французький соціолог П'єр Бурдьє з цього приводу зазначав: «Від початку вона (неоліберальна теорія — І. Ш.) ґрунтувалася на загрозливій абстракції. В ім'я вузького і прямолінійного трактування раціональності як індивідуальної раціональності, вона виносить за дужки економічні й соціальні чинники раціональних орієнтацій і економічні та соціальні структури, що є умовою їх застосування» [7]. Знаменитий соціолог також справедливо зауважив, що конструюючи ідею на ідеальному рівні, неолібералізм одночасно діалектично матеріалізує її, втілює в життя. Таким чином створюються основи для відтворення себе й на ідейному рівні. Або ж, якщо транскрибувати те саме в термінах П. Бурдьє, «десоціалізована та деісторизована «теорія» таким чином *«робить себе правдивою та емпірично доказовою»*. П. Бурдьє належить і висновкова теза, актуалізована численними покликаннями та доведеннями в сучасній європейській політології: «Реалізувати віру в атомізованого індивіда через створення роз'єднання колективностей, створення ізольованих індивідів у дійсності. Так неоліберальна теорія конструє реальність, яку, начебто, описує, «наприклад, через індивідуалізацію зарплат та кар'єр як функцію індивідуальних компетенцій, з наступною атомізацією працівників» [7].

Таким чином, політологічний і філософський дискурси сучасної гуманітарної науки дозволяють побачити, що право виконує ідеологічну функцію зі збереження існуючого соціального порядку, одночасно вплітаючись у неоліберальний ідеологічний та політичний поворот останніх десятиліть. У такому разі, декларована нормативність права, як і апеляція до моральних норм, служать заміником тому, щоб шукати соціальні детермінанти явищам, що їх прийнято називати «злочинами». Альтернативою в такій ситуації є ідея автономного від соціальних зумовленостей та раціонального, а отже — вільного від ірраціональних

мотивацій індивіда. Право, таким чином, часто приховує дійсність та творить «хибну свідомість», легітимуючи наявний соціальний порядок тим, що виносить соціальні проблеми за сферу відповідальності держави та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Altman A. Critical Legal Studies: A Liberal Critique / Andrew Altman. — Princeton University Press New Jersey 1990. — 206 p.
2. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach [Ел. ресурс] / Gary Becker. — Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c3625.pdf>
3. Bentham J. The Panopticon Writings / Jeremy Bentham; Ed. Miran Bozovic. — London: Verso, 1995.
4. Richard W. Bauman Critical Legal Studies: A Guide to the Literature. Contributors / Richard W. Bauman. — Boulder: Westview Press, 1996. — 279 p.
5. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Эл. ресурс] / Луи Альтюссер. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>
6. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Перри Андерсон. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — 512 с.
7. Бурдьє П. Сутність неолибералізму [Ел. ресурс] / П'єр Бурдьє. — Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=9295>
8. Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? [Эл. ресурс] / Фридрих Вильгельм Гегель. — Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/hegel/abstr.html>
9. Кліман Е. Що лежить в основі великої рецесії [Ел. ресурс] / Ендрю Кліман. — Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=13988>
10. Мангайм К. Идеология та утопія / К. Мангайм. — К.: Дух і Літера. — 370 с.
11. Мережко А. А. История международного-правовых учений / А. А. Мережко. — К: Таксон, 2006. — 492 с.
12. Ницше Ф. Сочинения в 2 т.: Т. 2 / Ф. Ницше; Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 829 с.
13. Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики / М. Онфре. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 216 с.

14. Сартр Ж. П. Екзистенціалізм — це гуманізм [Ел. ресурс] / Жан-Поль Сартр. — Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_545.html
15. Свобода выступила против усыновления украинских детей иностранцами [Эл. ресурс] — Режим доступа: <http://focus.ua/politics/257523>.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Шматко И. В. Идеология права и легитимация современного правопорядка.

Проанализирована связь идеологии, права и способов легитимации современного правопорядка. Рассмотрена связь между неолиберализмом и доминирующими представлениями о праве, ответственности, обществе и вине.

Ключевые слова: *идеология, свобода воли, рациональный индивид, ответственность, Критические правовые исследования, имморализм, вина, теология, нормативность.*

Shmatko I. V. The ideology of law and legitimacy of modern law enforcement

The paper analyzes the relationship of ideology, law and modern ways of legitimizing the public order. The article examines the relationship between neoliberalism and the dominant ideas about law, responsibility, society, and the guilt.

Keywords: *philosophy, free will, rational individual, responsibility, critical legal studies, immorality, guilt, theology, normativity.*